

# ÎN LEGĂTURĂ CU UNELE PROBLEME ALE ARHEOLOGIEI CETĂȚILOR DE PIATRĂ, MEDIEVALE, DIN TRANSILVANIA

RADU HEITEL

Dacă ținem seama de stadiul actual al cercetărilor arheologice în domeniul arhitecturii militare medievale din țara noastră, atunci, o reluare a unor probleme privind acest domeniu, nu credem că ar fi, acum, prematură sau lipsită de interes.

Această convingere ne-a și determinat să încercăm într-o primă intervenție — acordând prioritate Transilvaniei — unele comentarii în legătură cu necesitatea unor studii arheologice privind monumentele de arhitectură militară, și totodată felul cum par să fi evoluat; atari precizări fiind, credem, necesare arheologiei monumentelor.

Se impune, din capul locului, definirea tipurilor de fortificații caracteristice arhitecturii militare medievale transilvane.

În general, Transilvania medievală cunoaște următoarele tipuri de fortificații.

În primul rând — pentru că, trebuie să fie și cele mai vechi — sînt *cetățile regale* sau, cum li se mai spune în mod curent, *castrele regale*. Ele ar putea constitui — în special cele ce au marcat zonele de frontieră ale regatului feudal arpadian — în mod separat obiectul unor cercetări arheologice, cercetări care ar trebui să aibă drept obiectiv principal datarea fazelor de evoluție.

Ar urma *cetățile nobiliare*, cetăți cu care castrele regale prezintă analogii principiale, atît de ordin constructiv cît și planimetric.

În al treilea rînd s-ar situa *cetățile bisericesti*, cetăți ridicate de ordinele religioase ori de puterea laică sau de comunitățile țărănești — cu precădere, cele libere săsești — pe a căror pămînturi se aflau bisericile respective.

Acest tip se confundă uneori, cu o a patra categorie, aceea a *cetăților țărănești* — creații ale unei țărăniimi libere (în cazul de față, cea săsească) — întrucît, de multe ori, aceste cetăți sînt construite în jurul bisericilor; și atunci cînd bisericile fortificate aparțin unor așezări rurale, amîndouă tipurile de fortificație au același rol: acela de a apăra o dată cu biserica și pe membrii comunității refugiați între zidurile lor. Dar, la o analiză mai atentă, între aceste două tipuri există și deosebiri fundamentale, de ordin arhitectural, uneori și de dispoziții în plan, deosebiri care — mai ales în faza actuală a cercetărilor — nu pot fi trecute cu vederea.

Un ultim tip l-ar constitui *fortificațiile orașelor*.

Se pare că — pînă acum — nu putem vorbi, înainte de veacul al XIII-lea, de existența pe teritoriul transilvan, a unei arhitecturii militare în piatră, propriu-zise.

Din punctul de vedere al arheologiei medievale, aserțiunea este justificată de faptul că nu avem date concludente — datări bazate pe observații stratigrafice asigurate și nu pe considerente de ordin istoric sau observații și analogii de ordin tehnic — pentru a situa oricare din cetățile din piatră cunoscute, mai devreme de secolul al XIII-lea.

În această situație se află, o serie de cetăți care — cel puțin în parte — pot fi încadrate în seria castrelor regale. Ca atare, ele aparțin — pînă acum — celui mai vechi grup reprezentînd arhitectura militară din piatră transilvană; ceea ce, revenind, înseamnă că celelalte categorii citate nu pot fi, oricum, date înaintea acestui prim grup și că datarea precisă a acestora, ar constitui, pentru istoria arhitecturii militare transilvane, un *terminus postquem*, edificator.

Eventual, date fiind căile de pătrundere ale feudalismului maghiar în Transilvania, ar putea fi citate printre cele mai vechi castre regale — și printre cele care ar interesa, acum, cel mai mult — pe de o parte, cetățile de la Moldovenești, Dăbîca și „Clus“ (ultima fiind amintită documentar încă din anul 1173,

dar pînă azi neidentificată în mod sigur), iar pe de altă parte, în legătură cu pătrunderile spre Țara Bîrsei, castrele de la Hălmașiu și Noilgiant, la fel, neidentificate, după cum și Cetatea Crucii — socotită ca identificată — dăruită cavalerilor teutoni în 1212.

Săpăturile efectuate, pînă acum, la Moldovenești și Dăbîca nu au putut data încă, în mod sigur, zidurile de piatră ale cetăților descoperite acolo, înainte de veacul al XIII-lea. În ceea ce privește celelalte castre amintite, nici chiar din punct de vedere documentar, nu pot fi datate înaintea celui de-al XIII-lea veac<sup>1</sup>.

Există însă și o altă serie de cetăți, cărora li se atribuie începuturi timpurii — unele chiar înainte de veacul al XIII-lea — concurînd, deci, în vechime pe cele de mai sus. Este vorba de seria cetăților din sudul Transilvaniei, situate la vest de Turnul Roșu, de la Sebeșel, Săsciori, Jina, Tilișca, Orlat și Rășinari — la care am adăuga, bazați însă numai pe considerente de ordin tipologic, cetățile de la Tăuți și Piatra Craivii, — precum și cele de la est de Turnul Roșu, cetățile de la Avrig și Breaza. Dar și aici sîntem astăzi, în măsură să intervenim, întrucît săpăturile efectuate — de colective diferite — la Tilișca și Breaza, Tăuți și Piatra Craivii, au datat aceste fortificații *cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*<sup>2</sup>.

Mai departe, cel mai devreme construit — pe la mijlocul veacului al XIII-lea, după retragerea teutonilor (în anul 1225) — ar fi și castrul regal Brasovia de pe vîrfurile Timpei (Brașov).

Alte castre regale, ca cele de la Ciceu și Deva, sînt sigur construite după 1241<sup>3</sup>. Abia pe la mijlocul veacului al XIV-lea se construiește castrul regal de la Hunedoara<sup>4</sup>.

Cetățile secuiești din piatră — dat fiind modul, în mare cunoscut, în care s-au deplasat secuii spre estul Transilvaniei — nu pot fi nici ele mai timpurii de veacul al XIII-lea<sup>5</sup>.

Discutabile rămîn și cetățile atribuite teutonilor — cum ar fi cele de la Feldioara, Codlea și Cetatea Crucii — deoarece săpăturile recente efectuate la Codlea nu au descoperit nimic

<sup>1</sup> Vezi, pentru castrele amintite, V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, editura Acad. R.S.R., p. 11, 13 și 15. Pentru situația de la Moldovenești, cf. K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei — secolele IV—XIII*, Ed. Acad. R.P.R., 1958, p. 143. Pentru Dăbîca, Șt. Pascu, M. Rusu, P. Jambor, N. Edroiu, P. Gyulai, V. Wollmann, Șt. Matei, *Cetatea Dăbîca*, în „Acta Musei Napocensis”, V, 1968, p. 165 sq. În acest loc, se amintește un turn care după descrierea și poziția pe care o ocupă în ansamblul fortificațiilor, a fost, foarte probabil, un donjon. Ca atare — așa cum se întîlnește peste tot și în special în Transilvania — construcția lui trebuie să fi precedat construcția curtinelor și nu altminteri. Vezi mai jos, în text și note, situații similare.

În general — pentru funcțiile turnurilor și a donjonurilor și în legătură cu etapele de construcție ale unor cetăți, în lumea medievală — rămîn, deosebit de sugestive, studiile lui E. Viollet-le-Duc, din, *Dictionnaire Raisonné de l'architecture française du XI-ème au XVI-ème siècle*, în special, Tome III-ème.

<sup>2</sup> În legătură cu cetățile amintite, vezi comentariile lui V. Vătășianu, în *Istoria...* p. 10 și 267 (Cetatea Tălmaci), privind cercetările de la Tăuți și Piatra Craivii cf. Gh. Anghel și I. Berciu, *Cetăți Medievale din sud-estul Transilvaniei*, Ed. Meridiane, Buc., 1968, p. 46. sqq. Pentru cercetările de la Tilișca și Breaza, vezi Th. Nägler, respectiv, „...Tilișca”, în, „Forschungen zur Volks und Landeskunde”, 10/1, V. d. Akad. d. R.S.R., Buk., 1970, și „... Breaza”, în „Studii și comunicări”, 14, Sibiu, 1969.

<sup>3</sup> Cf. V. Vătășianu, *idem*, p. 12 și 13. Pentru castrul Devei am propune — pe baza unor analogii de ordin stilistic între ancadramentul unei bifore păstrată la cetatea Devei și a uneia păstrată la cetatea din Cîlnic, cetate datată de noi, pe baze sigure, în jurul anilor 1270—1272 — o datare înainte de anul 1269 și oricum după anul 1241. Vezi, R. Heitel, *Cetatea din Cîlnic*, Ed. Meridiane, Buc., 1968, p. 7, 10, 13 sq și fig. 12 și 14.

<sup>4</sup> Pentru castelul de la Hunedoara, vezi, în volumul de față, articolele lui Al. Bogdan și Roland Schilling.

<sup>5</sup> Cf. V. Vătășianu, *ibidem*, și p. 15—16; vezi și Kurt Rein, *Der Siedler Horst von Urwegen und sein Niederschlag im Mundartenbild Siebenbürgens*, în „Siebenbürgisches Archiv, Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, Dritte Folge, Band 1, „Böhlau Verlag”, Köln-Graz, 1962, p. 90 sqq.

mai vechi de-a doua jumătate a veacului al XIII-lea, materialul recoltat fiind databil, cu precădere, în veacul al XIV-lea — iar teutonii, se știe, vin în Țara Bîrsei, în anul 1211<sup>6</sup>.

Să vedem acum situația istorică a cetăților nobiliare.

În anul 1268, contele Rotho — din regiunea Bistriței — vinde o casă din lemn cu *un turn de piatră*, și o curie înconjurată de ziduri<sup>7</sup>. (Aceasta, ar fi, una dintre cele mai vechi mențiuni, în legătură cu existența cetăților nobiliare transilvane).

Cuiburi feudale, cetățile nobiliare avînd drept element arhitectural caracteristic *donjonul* (în ansamblurile arhitecturale ale unor castre regale donjonurile pot, eventual, lipsi) par să fi fost, în Transilvania, destul de numeroase, mai ales în a doua jumătate a veacului al XIII-lea. Se cunoaște faptul că, în 1309, sașii din zona Sibiului distrug o serie de cetăți aparținînd unor nobili care, conform acelei cunoscute „anarhii feudale”, terorizau regiunea<sup>8</sup>.

Cetăți, sau resturile unor astfel de cetăți, datate — în cazul cetății nobiliare din Cîlnic, pe cale arheologică — cu toată siguranța în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, se mai păstrează la Gîrbova (germ. Urwegen; cetatea se află pe o înălțime greu accesibilă, lîngă așezare), la Cîlnic, Crizbav, (cetatea devine, din sec. XIV, castru regal) Chereșig și eventual, cea de la Sîngeorgiu-Trăscău<sup>9</sup>.

Ca exemple de cetăți bisericești — toate datate însă, după năvălirea tătară din 1241 — ar putea fi date următoarele:

În categoria celor construite de ordine religioase ar intra incintele mănăstirii din Cîrța, ale bisericii Sf. Mihail din Cisnădioara; catedrala romano-catolică din Alba Iulia (în parte dispărută), biserica Sf. Bartholomeu din Brașov; foarte probabil fortificațiile bisericii care a precedat biserica Neagră din Brașov ș.a. În categoria celor construite de puterea laică pentru protecția unor centre religioase ar fi de citat, printre altele, fortificațiile bisericii reformate din Tg. Mureș și acelea ale bisericii din Odorhei, datate în veacul al XV-lea<sup>10</sup>.

Extrem de numeroase sînt bisericile fortificate de comunitățile libere săsești, cu precădere din veacul al XV-lea, — aceste fortificații constituind o consecință a pericolului otoman. Fortificarea lor însă, începe încă de pe la sfîrșitul veacului al XIII-lea — cazul bisericii din Sebeș-Alba — și continuă, pe calea amplificării fortificațiilor inițiale, uneori pînă în veacul al XVIII-lea<sup>11</sup>.

<sup>6</sup> Cf. V. Vătășianu, „Istoria...” p. 11 sq.

În ceea ce privește cercetarea efectuată la cetatea medievală de la Codlea, datorăm informațiile și totodată posibilitatea de a fi văzut materialele recoltate în cursul acestor cercetări tov. Costea Florea, de la Muzeul Brașovului și al Țării Bîrsei, fapt pentru care îi mulțumim și cu acest prilej.

Nu ar fi, credem, lipsit de interes ca — după efectuarea unor cercetări, atît la Feldioara cît și la Cetatea Crucii —, să se ia din nou poziție față de unele aserțiuni exprimate în lucrări mai vechi, în legătură cu construcțiile teutonice, cum ar fi, de pildă, cele ale lui Herman Phleps.

<sup>7</sup> Cf. V. Vătășianu, *idem*, p. 17.

<sup>8</sup> Cf. V. Vătășianu, *ibidem*.

<sup>9</sup> Cf. V. Vătășianu, „Istoria...” p. 17 și 18, cu bibliografia citată. Pentru datarea Cetății din Cîlnic, vezi și Radu Heitel, *Cetatea din Cîlnic*, Ed. Meridiane, București, 1968.

<sup>10</sup> Pentru Cîrța, Cisnădioara, Catedrala romano-catolică din Alba Iulia și Sf. Bartholomeu din Brașov, vezi opiniile exprimate de V. Vătășianu, în „Istoria...”; după indice. Pentru Cîrța vezi și Entz Geza *Le Chantier Cistercien de Kerc (Cîrța)*, în „Acta Historiae Artium Hungaricae”, Tom. IX, fasc. 1—2, Budapesta, 1963. Pentru Cisnădioara, mai jos, în text și note, rezultatele cercetărilor noastre, cercetări care, datînd fortificația bisericii Sf. Mihail spre sfîrșitul veacului al XIII-lea, nu au confirmat opiniile exprimate pînă acum.

În legătură cu Biserica Neagră din Brașov, cercetări proprii și informații Al. Bogdan. La fel, informații Al. Bogdan, privind fortificarea bisericii reformate din Tg. Mureș și biserica din Odorhei.

<sup>11</sup> Cf. V. Vătășianu, *idem*, capitolele respective, cu comentariile privind datările prea timpurii, propuse pentru unele monumente săsești.

Rămîn însă — în legătură cu cele spuse, pînă acum, de noi — deosebit de sugestive lucrările lui Walter Horwath, *Die Landnahme des Altandes im Lichte der Kirchenbauten*, în, „Siebenbürgische Vierteljahrsschrift”, 1936, cu o hartă a răspîndirii inițiale a arhitecturii romanice, săsești și pentru fortificări, în special, *Siebenbürgisch-Sächsische Kirchenburgen, zweite, verbesserte Auflage*, Verlag der Honterus-Buchdruckerei, Sibiu — Hermannstadt, 1940. În legătură cu Sebeș, vezi și Radu Heitel, *Monumentele medievale din Sebeș Alba*, în Ed. Meridiane, București, 1969 și în general, Pentru contextul problemei, Radu Heitel și Al. Bogdan „...Cricău”, în, „Apu-lum”, VII/1, 1968.

Datarea celor mai vechi fortificații de biserici, în veacul al XIII-lea, a fost intuită, mai de mult, și de E. G. Sebestyen; vezi, *German fortified Churches in Transylvania*, în, „Antiquity”, VI, 1932, p. 303.

Începînd, poate, din a doua jumătate a veacului al XIII-lea, — cum ar putea fi date fazele inițiale ale cetăților din Rupea și Rîșnov — dar dezvoltîndu-se cu deosebire în veacul al XV-lea, cetățile țărănești se individualizează în cadrul sistemelor de fortificații transilvane, ori prin faptul că constituie mari ansambluri de fortificații în afara așezărilor, (fiind foarte probabil, rezultatul unor eforturi comune a mai multor comunități săsești), ori — *ceea ce ar constitui o caracteristică de ordin general a acestor cetăți* — prin adosarea la zidul de incintă, a unor „cămări” construite pe mai multe nivele, încăperi unde se refugiau membrii comunității în timp de primejdie.

Pe lîngă cele de acum amintite, cetăți țărănești, — am putea spune clasice — pot fi numite, de pildă, cetatea construită pe la începutul veacului al XV-lea în jurul bisericii din Prejmer, cetatea din Slimnic și cetatea din Cîlnic transformată din cetate nobiliară în cetate țărănească după anul 1430<sup>12</sup>.

În ceea ce privește fortificațiile de oraș, printre cele mai vechi sînt citate fortificațiile orașului Cluj (veacul al XIII-lea) eventual ale vechiului Sibiu; din veacul al XIV-lea, cele ale Sebeșului. În jurul orașelor, fortificațiile se înmulțesc începînd cu veacul al XV-lea, o dată cu apariția pericolului otoman. Exemple clasice ar putea constitui fortificațiile orașelor Sibiu și Brașov (cu precădere din secolul al XV-lea, Sibiul avînd întîietatea)<sup>13</sup>.

Printre ultimele fortificații orășenești construite în Transilvania — înainte de răspîndirea sistemului Vauban — se află și Tg. Mureș (terminat pe la 1650)<sup>14</sup>.

O analiză generală, atît din punct de vedere planimetric cît și arhitectural, a tuturor fortificațiilor citate — a celor, mult mai numeroase, necitate aici dacă este vorba de a identifica originile sistemelor de fortificații din piatră transilvane — orientează spre ambianța arhitecturii militare occidentale.

Excepțiile apar, semnificativ, nu în dispozițiile de plan ci în formele în care sînt realizate unele din componentele arhitecturale ale acestor fortificații.

Astfel, planurile tuturor cetăților transilvane, aproape fără excepții, urmăresc relieful terenului, fie situate pe înălțimi greu accesibile, fie pe terase și — revenind, un moment, la cele amintite pînă acum — fie că sînt cetăți regale, nobiliare, țărănești sau bisericești. Avem deci de-a face cu așa-zisul „plan teutonic”, plan care însă este tot atît de caracteristic teutonilor cît și — în special după cruciade — întregului occident. (În occident, însă, se mai mențin și cetățile de plan rectangular, de veche tradiție romană folosit uneori și de teutoni în teren plan).

Aceste planuri, în mare, nu se modifică în Transilvania pînă la sfîrșitul arhitecturii militare feudale, nici atunci cînd în secolul al XVIII-lea, apar cetățile de tip Vauban.

În Transilvania s-ar putea totuși încerca, în evoluția arhitecturii militare în piatră, delimitarea a două mari faze, care să reflecte nu atît schimbări de plan sau de ordin tehnic ci evoluția elementelor arhitecturale componente ale sistemelor de apărare faze care evident, nu vor trebui judecate în mod rigid.

Prima fază ar cuprinde secolele XIII și XIV, prelungindu-se și pînă în primele decenii ale secolului al XV-lea — deci pînă la apariția, remarcabilă, a armelor de foc —, a doua fază încheindu-se, în mare, în secolul al XVIII-lea, o dată cu introducerea și răspîndirea arhitecturii militare de tip Vauban. (De pildă, cetatea de la Alba Iulia, terminată în anul 1738)<sup>15</sup>.

<sup>12</sup> Vezi, din nou, V. Vătășianu, *Istoria... „Slimnic” și alte „cetăți de refugiu”* la p. 280 sq. și 606 sq.

Pentru Cîlnic, Radu Heitel, *lucr. cit.*

Un alt caz, clasic, îl constituie fortificația din centrul satului Gîrbova (cercetări proprii).

Cum spuneam și în text, aceste cetăți nu trebuie confundate cu cetățile bisericești, ceea ce — provocînd încurcături — se întîmplă uneori, vezi de pildă, biserica Sf. Mihail din Cisnădioara, devenită — o dată cu alte monumente — cetate țărănească, la O. Velescu *Cetăți țărănești din Transilvania*, Ed. Meridiane, Buc., 1964.

<sup>13</sup> Cf. Șt. Pascu, Viorica Marica, *Clujul medieval*, Ed. Meridiane, Buc., 1969, p. 13 și V. Vătășianu, *idem*, p. 16 și 605 sq. Pentru Sebeș, Radu Heitel *lucr. cit.*, p. 20.

<sup>14</sup> Informații Al. Bogdan.

<sup>15</sup> Cf. Al. Popa, I. Berciu, *Cetatea Alba Iulia*, Ed. Meridiane, Buc., 1966. p. 30 sq.

În funcție de tipurile amintite să încercăm acum câteva precizări.

Caracteristice, pentru cetățile regale sau nobiliare care ar intra în prima fază, sînt donjonurile și clădirile garnizoanei — cu precădere pentru cetățile regale. Aceste cetăți au, îndeobște, cortinele apărute de turnuri rectangulare. Între turnuri se diferențiază — dată fiind menirea lor — turnurile de poartă.

Cetățile construite pe terase, lângă ape, sînt cîteodată înconjurate de șanțuri de apărare, uneori umplute cu apă, turnurile de poartă fiind construite de așa manieră încît să permită utilizarea sistemului numit *Pont Levis*. În acest sistem, ultimul tronson al podului de peste șanțul de apărare este, cu ajutorul unor scripeți, rabatabil. Astfel el acoperă poarta propriu-zisă, ca un scut. Pe lângă acest *Pont Levis*, porțile mai erau apărute și de așa-zisele *Herse* (grătare, de obicei din metal, situate în fața porților și care puteau fi ridicate sau coborîte — pe niște uluce — rezervate în grosimea zidurilor turnului de poartă — în genul unei ghilotine).

O altă caracteristică a cetăților vechi, din prima fază, o constituie *crenelurile*.

Sistemele amintite pînă acum au fost identificate — în ceea ce privește apărarea zidurilor prin creneluri — cu toată siguranța, atît, de pildă, la cetatea bisericii Sf. Mihail din Cisnădioara — aparținînd construcțiilor din prima ei fază, fază datată în a doua jumătate a secolului al XIII-lea<sup>16</sup> — cît și la cortinele aparținînd fazei a doua a castelului din Hunedoara — cortine dateate la mijlocul secolului al XV-lea (deci în acest caz, avem de-a face cu un arhaism)<sup>17</sup>.

Sistemul *Pont Levis* a existat, de pildă, și la cetatea nobiliară din Cîlnic (instalat pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea), la castelul din Hunedoara (în secolul al XIV-lea), precum și la cetatea țărănească din Prejmer, (construită în secolul al XV-lea).

Accesul la creneluri se făcea, după cum se știe, pe *drumul de strajă*.

Toate sistemele amintite pînă acum sînt, neîndoios, venite în Transilvania din ambianțe occidentale.

Înainte de a trece la elementele caracteristice ale fazei a doua, trebuie remarcată în Transilvania prezența, încă de pe la sfîrșitul veacului al XIII-lea, a *turnurilor circulare*.

Turnurile circulare apar în arhitectura militară transilvană, într-un mod, care, cel puțin pînă acum, își găsește, dificil explicațiile — pe de o parte la o cetate zisă „a secuilor“ de lângă Turda, iar pe de altă parte, la cetățile de la Sibiel și Breaza, găsindu-și analogii — după noi, doar principiale — spre versantul sudic al Carpaților, de pildă, la cetățile de la Poenari și Rucăr.

În legătură însă cu aceste analogii și cu discuțiile privind originea acestor turnuri, trebuie precizate următoarele:

În cetățile transilvane turnul circular are obișnuita funcție de *donjon* și cu certitudine precede ridicarea cortinelor; deci, în ultima analiză, fortificația este, principal, de natură occidentală.

În schimb, la Poenari, un turn de plan rectangular pare să fi precedat cortinele flancate de turnuri circulare, iar la Rucăr, turnul circular aparține, la fel, cortinei.

Cercetările arheologice recente au dovedit edificarea cetății din Breaza, cel mai devreme pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea, iar în ceea ce privește pe cele din Poenari și Rucăr, data cea mai coborîtă ar fi în secolul al XIV-lea<sup>18</sup>.

<sup>16</sup> Analiza fortificațiilor și datarea lor pe cale arheologică a fost efectuată de noi, în cursul lucrărilor de restaurare a monumentului. Rezultatele acestor cercetări — pe care se bazează datarea precizată în text — sînt în curs de publicare în numărul 15, „Studii și comunicări“, Sibiu 1971.

Pentru datări, care s-au dovedit în general, mult prea timpurii, cf. V. Vătășianu, *Istoria...* p. 16.

<sup>17</sup> Vezi, din nou, în prezentul volum, Al. Bogdan „...Hunedoara“ (p. 18); de remarcat că sistemul de apărare prin creneluri a funcționat foarte puțin timp, fiind înlocuit cu guri de tragere.

<sup>18</sup> Pentru Breaza, Thomas Nägler, *lucr. cit.* Pentru Poenari și Rucăr, informații Gh. Cantacuzino.

Istoria arhitecturii militare cunoaște turnuri circulare sau semicirculare cu tradiții de veacuri — cu precădere, în ambianța arhitecturii militare balcanice. Dar, în același timp, turnuri circulare, este drept, în mod cu totul izolat, apar și în occident, încă din veacul al XII-lea<sup>19</sup>.

Din punct de vedere istoric, discuțiile privind această problemă, nu pot ocoli faptul că, Amlașul și Făgărașul, au fost, din vechime, feude românești, Făgărașul fiind pomenit, documentar, încă din anul 1369<sup>20</sup>.

Ca atare, problema rămîne deschisă sub toate aspectele ei — atît din punct de vedere al istoriei arhitecturii militare cît și din punct de vedere al arheologiei și istoriei zonei de formare a primelor cnezate românești, bază social-politică a întemeierii Țării Românești. În consecință, ni se pare prematură avansarea unor noi ipoteze, care să se adauge la cele formulate pînă acum, înainte ca arheologia să rezolve — poate în mod exhaustiv — problema relațiilor între nordul danubian și sudul balcanic și între aceeași zonă și Transilvania, în veacurile XI—XII și XIII—XIV.

Înainte de a trece la faza a doua a arhitecturii militare din Transilvania, mai amintim că, din a doua jumătate a veacului al XIII-lea, o altă consecință a raidului tătar: construirea la vestul bisericilor, cu precădere la cele construite inițial în stil romanic, a unor turnuri rectangulare, înalte, — ulterior turnuri clopotniță — avînd și un rol în apărarea așezărilor și a clădirii respective, devine o adevărată modă. Din veacul al XV-lea aceste turnuri vor fi, o dată cu bisericile, fortificate în adevăratul sens al cuvîntului, prin înzestrarea lor cu așa-zisele guri de păcură, și guri de tragere<sup>21</sup>.

În special după puternicele atacuri turcești, din anii 1421, 1430 și 1438, arhitectura militară transilvană cunoaște un nou impuls, asemănător celui căpătat cu aproape două veacuri înainte, după cruda experiență tătară.

Planurile cetăților se complică, atît prin dublarea incintelor cît și prin varietatea sistemelor de apărare.

În unele locuri — de pildă la cetatea din Cîlnic — zidul unei noi centuri, este construit în escarpa șanțului de apărare inițial, renunțîndu-se, acolo unde situația de fapt nu mai permite, în mod complet la șanțurile de apărare umplute cu apă.

Apărarea porților — una din problemele fundamentale pentru „inginerii militari“ ai evului mediu, — se complică și ea prin apariția *barbacanelor*, galerii fortificate care, construite în fața porților, împiedicau în cursul unor lupte, atacul direct asupra acestora<sup>22</sup>.

<sup>19</sup> Cf. V. Vătășianu, *Istoria...* p. 131 sqq., comentariile în legătură cu această problemă, cu referințe la bibliografia ei. În general, datările prea timpurii sînt, pe drept cuvînt, respinse. Ultimele cercetări, infirmă și unele datări și într-un anumit sens, unele soluții ale problemei, propuse de Bako Geza — de pildă pentru Breaza și Sibiel — în lucrarea, *Elemente de origină locală și răsăriteană în arhitectura militară a epocii feudale timpurii*, în „Studii și articole de istorie“ III, 1961, p. 63 sqq.

Pentru occident, cf. E. Viollet-le-Duc, *op. cit.* Tom I., p. 375.

<sup>20</sup> „Documenta Romaniae Historica“, B. Țara Românească vol. I, Ed. Acad. R.S.R., Buc, 1966, p. 12 sq, doc. nr. 3.

<sup>21</sup> Această „modă“ a fost constatată de noi, în toate zonele cercetate și datările s-au bazat — acolo unde acest lucru a fost posibil — pe cercetări arheologice, în directă legătură cu monumentele respective ca, de pildă, la Cricău, Sebeș-Alba și Rodbav (vezi, Radu Heitel, *lucrări citate*).

Exemple sugestive se găsesc și la W. Horwath, în, *Siebenbürgisch-Sächsisches...* În legătură cu această problemă de reținut, un document din 1291, unde sînt pomenite, cu rolul de fortificații, turnurile bisericilor „...*Turres sive castra super ecclesiis aedificata...*“, cf. Zimmermann — Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 242, și „Doc. C. Transilvania“, II, nr. 397.

<sup>22</sup> Astfel de barbacane există la Cîlnic, Prejmer și în alte numeroase locuri. Tot barbacană, dar adaptată configurației terenului, este și galeria de zid care, la Hunedoara, face legătură între castel și turnul „Neboisea“. Ceea ce, în continuare, revine a spune că nu ne este ușor să găsim — ex abrupto — „originea locală“ a acestei soluții, de ordin arhitectural, de la Castelul Huniazilor (cf. Bako Geza, *st. cit.*, p. 67).

Drumurile de acces au fost bariate și de așa-zisele *ziduri scut*, (de pildă la Prejmer și Codlea)<sup>23</sup>, iar în jurul zidurilor de incintă, acolo unde nu au fost dublate, au apărut — la Prejmer, s-au păstrat resturi decisebit de sugestive — așa-zisele *Zwinger*.

Întrebuițarea termenului s-a generalizat dar, stricto sensu — în cadrul sistemelor de apărare — el denumește un zid, cu o grosime relativ mică, construit în escarpa șanțului de apărare, între turnurile exterioare ale curtinelor și înălțat deasupra nivelului apei din șanțul de apărare, cu aproximativ 1,50 m. Spațiul dintre el și zidul de incintă — deci berma șanțului — era uneori pardosită cu pietre. O serie de intrări înguste, asigurau accesul rapid din cetate în spatele acestuiinel protector, ușurând astfel apărătorilor respingerea unor asalturi directe ale zidului de incintă, atunci când turnurile exterioare se dovedeau ineficiente. (Un astfel de sistem a fost identificat și la Prejmer).

În locul vechilor creneluri apar acum, peste tot, *gurile de tragere*, uneori dispuse pe mai multe registre. În unele cazuri (când se adaptau cetăților din sec. al XIII-lea noile sisteme), partea superioară a zidurilor este reclădită sau spațiul dintre creneluri zidit, păstrându-se numai deschiderile necesare gurilor de tragere. (De pildă fortificațiile bisericii Sf. Mihail din Cisnădioara și ale Castelului din Hunedoara).

Cărămida, ca material de construcție, este acum mult mai des întrebuițată<sup>24</sup>.

Se generalizează sistemul *gurilor de păcură*, realizate în diferite forme (ele apar și la clădirile bisericilor fortificate în această perioadă, o dată cu gurile de tragere, în special la părțile superioare ale turnurilor și ale navelor centrale).

La unele fortificații de oraș sau de alt tip — însă destul de rar — se pot identifica și un fel de „balcoane” exterioare zidului de incintă (de pildă la Sebeș și Hunedoara) sprijinite pe console de piatră. (Ele sînt cunoscute în Franța, în secolele XIII—XIV, sub numele de Hourds; inițial erau sprijinite pe console de lemn).

În sfîrșit mai trebuie amintită și apariția *bastioanelor semicirculare* care, spre deosebire de turnurile circulare sau semicirculare — cu care uneori sînt confundate — nu depășesc înălțimea curtinelor și au fost construite pentru utilizarea mai eficace a armelor de foc. (De pildă la Cricău, Sebeș, Cîlnic, Tg. Mureș, Racoșul de Jos ș.a.).

Bastioanele, în arhitectura militară, constituie răspunsul dat artileriei de asediu. Pe platforma lor se puteau instala baterii de artilerie care să răspundă, în mod direct, celei de asediu. Totodată, planul semicircular constituia, pe de o parte, o țintă mai nesigură, iar pe de altă parte, paramentele exterioare ale unui astfel de bastion, nu prezentau un plan continuu, ceea ce determina ricoșa proiectilelor artileriei inamice. (După cum se știe, pe vremea aceea proiectilele erau lipsite de încărcătură explozivă).

Bastioanele care s-au mai păstrat în Transilvania sînt, în general, de proporții minore — în comparație cu prototipurile lor, occidentale — și au fost construite pentru utilizarea unor arme de foc de calibru redus.

Există însă din această perioadă și *turnuri de plan poligonal-rotund*, sau chiar *circulare*. (Respectiv turnurile orașului Sibiu și Bastionul Alb din orașul Brașov).

Ultimele tipuri de bastioane — construite în cărămidă și de plan unghiular, — vor fi, în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, bastioanele cetăților de tip Vauban. (Vezi Alba Iulia).

<sup>23</sup> Cf. Vătășianu, *Istoria...* p. 11; Prejmer, cercetări personale.

<sup>24</sup> Cu precădere din veacul al XV-lea — continuînd pînă în veacul al XVIII-lea — apar, în zidurile construite din piatră, registre din cărămidă, avînd o dată cu rolul de ordin constructiv (de strat de orizontalizare a zidăriei din piatră) și un rol decorativ. De asemenea, cărămida este acum mult mai des întrebuițată, la supraînălțarea sau refacerea vechilor zidăriei din piatră brută.

Să încercăm acum, la sfîrșitul acestei priviri de ansamblu asupra arhitecturii militare transilvane, în legătură cu cele spuse, câteva concluzii de ordin general.

După părerea noastră, cercetările arheologice transilvane din ultima vreme, au între altele și meritul de a fi precizat două consecințe principale ale procesului istoric, dificil și complex, de încorporare a „țării de peste pădure” — între veacurile X—XIII — în structura politică a regatului feudal din Cîmpia Panonică.

Prima consecință — cu deosebite implicații de ordin istoric — o constituie *înteruperea evoluției arhitecturii militare autohtone*. A doua consecință, a fost introducerea și în spațiul intrasilvan, atît prin filieră maghiară cît și — în mod direct — prin coloniștii germani, a sistemelor de fortificații occidentale.

În ceea ce privește arheologia monumentelor de arhitectură militară, nu credem că ar trebui să studieze, în primul rînd, planurile cetăților sau elementelor lor de ordin tehnic, constructiv — elemente care, cu unele clare excepții dat fiind hieratismul arhitecturii militare medievale se întîlnesc, de multe ori, aceleași, în locuri diferite și de-a lungul timpului, — ci, acest întreg efort, trebuie subordonat *precizărilor de ordin stratigrafic*. Aceste precizări, pot înlesni istoriei arhitecturii militare o serie de date bazate pe date concludente, date care la rîndul lor să conducă la o cunoaștere — ferită de erori grave — a evoluției diferitelor tipuri de fortificații, coroborînd astfel într-un mod hotărîtor, intențiile de a le clarifica sensurile morfologice și semnificațiile istorice.

## ZUSAMMENFASSUNG

In der mittelalterlichen Kriegsbaukunst Siebenbürgens werden folgende Festungstypen unterschieden:

- Königsburgen; (Königscastrum)
- Adelsburgen, Kirchenburgen, Bauernburgen und Stadtbefestigungen.

Da die Königsburgen schon imner zu den ältesten gerechnet wurden, wird angenommen, dass ihre Zeitbestimmung auf archäologischem Wege einen aufklärenden *Terminus post-quem* für die gesamte Kriegsbaukunst Siebenbürgens bilden könnte.

Da bis heute, auf archäologischem Wege, keine ältere Datierung als das 13. Jh. festgestellt werden konnte (wie z. B. bei Moldovenești, Dăbica, Breaza u. a.) muss man für die Anfänge der mittelalterlichen Kriegsbaukunst Siebenbürgens eben dieses Jahrhundert annehmen.

Die Entwicklung der Kriegsbaukunst in Siebenbürgen beträgt zwei Phasen, nicht nur auf Grund der Bauformen, sondern auch durch das Verteidigungssystem.

Es wird festgestellt, dass im 13.—14. Jh. die Zinnenkranzmauern, die auch von Quadrattürmen verteidigt werden, die Donjons, und, dort wo die Bodengestaltung es erlaubte, waren die Burgen auch mit Verteidigungsgraben umringt (ausnahmsweise, besonders im Süden Siebenbürgens erscheinen auch Rundtürme).

Vom 15. Jh. an, gleichzeitig mit der Erfindung der Feuerwaffen erweitern sich die Innenhöfe, es treten Schildmauern, Barbacanen, Schießscharten, Pechnasen, Artilleriebasteien auf.

Die Ziegeln werden immer mehr als Baumaterial verwendet.

Durch die Verbreitung in Osteuropa der Vaubanfestungen im 18. Jh., wird die Entwicklung dieser Architektur unterbrochen.

Als Schlussfolgerung wird hervorgehoben, dass sich die Kriegsbaukunst Siebenbürgens nach der Eroberung dieses Gebietes von den Ungarn — im 11.—12. Jh. — entwickelt, Eroberung welche die einheimische militärische Architektur — die rumänische — in ihrer Entwicklung aufhielt.

Diese Baukunst ist vorwiegend abendländischen Ursprungs und wurde, im allgemeinen auf ungarischem Wege, von den deutschen Kolonisten einge-